

Sociologia de l'empresa

Màrius Domínguez (comp.)
Salvador Carrasco
Andrés Coco
Lidia Daza
José Luis Giménez
Eduardo Resbier
Montse Simó
Concepció Virgili

Sociologia de l'empresa

Màrius Domínguez (comp.)
Salvador Carrasco
Andrés Coco
Lidia Daza
José Luis Giménez
Eduardo Resbier
Montse Simó
Concepció Virgili

Escola Universitària
d'Estudis Empresarials

UNIVERSITAT DE BARCELONA

ÍNDEX

Presentació	13
--------------------------	----

CAPÍTOL I

INTRODUCCIÓ A LA SOCIOLOGIA

1. La definició de sociologia	15
2. La sociologia entre les ciències socials	20
3. La sociologia com a ciència	21
4. La sociologia en el context històric	29
5. Relació entre sociologia general i sociologies específiques	31
6. La sociologia: una ciència multiparadigmàtica	33
Bibliografia	37

CAPÍTOL II

ELEMENTS DE TEORIA I DE METODOLOGIA SOCIOLÒGICA

1. Principals aportacions a la teoria sociològica	39
1.1. Orígens de la sociologia	39
1.1.1. <i>La investigació social empírica</i>	40
1.1.2. <i>Els fonaments teòrics de la sociologia</i>	41
1.2. Institucionalització i desenvolupament de la sociologia	59
1.3. Situació actual de la sociologia	70
2. La metodologia científica i la investigació social	71
2.1. El mètode i la investigació social	72
2.2. El mètode científic	74
2.2.1. <i>Les etapes del procediment científic</i>	75
2.2.2. <i>Elements bàsics del mètode científic</i>	76
2.3. Metodologies d'investigació social	78
2.4. El pluralisme metodològic	83
Bibliografia	84

CAPÍTOL III

L'EMPRESA COM A ORGANITZACIÓ I INSTITUCIÓ SOCIAL

1. Sociologia general i sociologies específiques	89
1.1. El naixement d'una sociologia sobre l'empresa	90

1.2. Sociologia de l'empresa i la relació amb altres sociologies	92
2. L'empresa com a organització i institució social	98
2.1. Introducció	98
2.2. Conceptes	100
2.3. Elements integrants del sistema d'empresa	102
2.3.1. <i>Els objectius de l'empresa</i>	103
2.3.2. <i>Estructura formal</i>	105
2.3.3. <i>Estructura informal</i>	110
2.3.4. <i>Cultura d'empresa</i>	111
2.3.5. <i>Entorn</i>	111
3. L'empresa com a institució social	112
3.1. El concepte d'institució social	112
3.2. Organització versus institució	113
3.3. Funció social de l'empresa	115
3.4. Principals rols presents en l'empresa	118
4. A tall de conclusió	123
Bibliografia	126

CAPÍTOL IV

PRIMERES APROXIMACIONS A L'ORGANITZACIÓ EMPRESARIAL: VISIONS TRADICIONALS

1. Introducció	129
1.1. Introducció a les teories de l'organització empresarial	129
2. Escola clàssica o mecanicista	132
2.1. Aparició de l'empresa moderna: l'origen de la teoria organitzacional ..	133
2.2. L'organització científica del treball	135
2.2.1. <i>El sistema taylorista de producció</i>	135
2.2.2. <i>Fordisme: la cinta transportadora i la producció en sèrie</i>	140
2.2.3. <i>Limitacions a l'OCT</i>	142
2.2.4. <i>El management administratiu</i>	143
2.2.5. <i>Valoració crítica a l'ACT</i>	147
2.3. Model burocràtic	147
2.3.1. <i>Validesa al model burocràtic a l'empresa</i>	150
3. Escola organicista o psicologista	151
3.1. El retorn de la dimensió humana a l'empresa	152
3.2. Una aproximació a l'escola de les relacions humanes	153
3.2.1. <i>Revisió crítica de l'escola de les relacions humanes</i>	156
3.3. El model de recursos humans	157
3.3.1. <i>McGregor i les teories X i Y</i>	160
3.3.2. <i>Chris Argyris: el conflicte entre el treballador i la treballadora i l'em-</i> <i>presa</i>	161
3.3.3. <i>La teoria bifactorial de Herzberg</i>	161
3.3.4. <i>Rensis Likert: els estils de lideratge</i>	163
3.3.5. <i>Crítiques a les teories dels recursos humans</i>	165
4. Valoracions crítiques a les visions tradicionals de l'empresa	165
Bibliografia	170

CAPÍTOL V**APROXIMACIONS A L'EMPRESA COM A REALITAT COMPLEXA**

1. Aproximació sistèmica	174
1.1. Sistemes sociotècnics	175
1.2. La teoria general de sistemes	176
1.3. Valoració global de la perspectiva	179
2. Aproximació estratègica integrada	180
2.1. Woodward: la relació entre tecnologia i estructura	181
2.2. Lawrence i Lorsh: entorn i estructura	182
2.3. Thompson: interrelació entre entorn i tecnologia	183
2.4. Mintzberg: una proposta de síntesi	184
2.5. Valoració crítica de l'aproximació estratègica integrada	189
3. Aproximació simbolicoculturalista	191
3.1. El perquè de l'interès per la cultura empresarial	191
3.2. Enfocaments i delimitació conceptual	194
3.3. Gestió i gestació cultural	197
3.4. Cultura organitzativa i entorn	201
3.5. Valoració i recomanacions en relació amb un «nou» recurs	202
4. Síntesi	203
Bibliografia	204

CAPÍTOL VI**APROXIMACIONS RECENTS: CAP A UNA INTEGRACIÓ EN LA VISIÓ DE L'EMPRESA**

1. Incertesa, flexibilitat i reestructuració empresarial	206
2. Visions sobre la flexibilitat tecnoorganitzativa	209
2.1. La petita empresa i l'especialització flexible	209
2.2. La superació del fordisme en la gran empresa	212
3. L'emergència de l'empresa xarxa	216
3.1. Diversitat en les lògiques organitzatives de l'empresa xarxa	218
3.2. Estructura interna i divisió del treball a les unitats de la xarxa	226
4. Mancances i mèrits del nou paradigma	227
4.1. Valoració de l'empresa xarxa com a fenomen social	227
4.2. Validesa del concepte d'empresa xarxa	236
5. Síntesi final	240
Bibliografia	241

CAPÍTOL VII**ELS GRUPS A L'EMPRESA**

1. Introducció	249
2. Definició	250
2.1. Motivació i objectius	250
2.2. Percepció dels membres	251
2.3. Organització	251
2.4. Interacció	251

3. Grup laboral	252
3.1. Algunes teories sobre els grups	253
3.1.1. <i>Teoria de la sintalitat grupal</i>	253
3.1.2. <i>Una teoria de la productivitat del grup</i>	254
4. El treball en grup	254
5. Normes de grup i conformitat	256
6. Cohesió de grup	257
7. Grups en interacció. Conflicte: els efectes i la seva resolució	258
Bibliografia	259

CAPÍTOL VIII

LA COMUNICACIÓ A L'EMPRESA

1. Aproximació a la comunicació	261
2. Model cibernètic	261
2.1. Introducció	261
2.2. El concepte de feedback	262
2.3. Crítica i alternativa al model cibernètic	263
3. Els continguts de la comunicació	265
4. Tipologies de la comunicació	266
5. Xarxes de comunicació	269
6. Alteració de les informacions	271
7. Fluxos d'informació a les organitzacions	272
7.1. Informació ascendent	273
7.2. Via lateral o horitzontal	273
7.3. Informació en diagonal	274
8. <i>Porters</i>	274
Bibliografia	274

CAPÍTOL IX

LA PARTICIPACIÓ DELS TREBALLADORS

I LA COOPERACIÓ EMPRESARIAL

1. Introducció	275
2. El concepte de participació	277
3. La naturalesa i l'objecte de la participació	279
3.1. Tipus de participació segons la seva naturalesa	280
3.1.1. <i>La participació en els recursos</i>	280
3.1.2. <i>La participació en els resultats</i>	281
3.1.3. <i>La participació en el procés</i>	282
3.2. Els agents de la participació	284
3.3. El grau de participació	285
3.4. La forma de participació	286
4. Models actuals de participació	286
4.1. L'economia capitalista/empresa	287
4.2. Economia social/cooperatives i ONG	288
4.3. Cinc experiències de participació	290

4.3.1. Cooperativisme	290
4.3.2. Autogestió	291
4.3.3. Codeterminació	291
4.3.4. Democràcia econòmica	292
4.3.5. Participació en la direcció	292
5. Nivells de participació	293
6. La participació en els resultats del treball	296
6.1. Algunes fórmules per a la distribució de resultats	296
7. La participació en l'accionariat	299
8. La cooperació empresarial	301
8.1. Introducció	301
8.2. Concreció del concepte	301
8.3. Causes i avantatges de la cooperació	302
8.4. Tipus de cooperació	303
8.5. El codi de la cooperació	304
9. Línies de futur en la participació dels treballadors a l'empresa	304
Bibliografia	307

CAPÍTOL X

FORMACIÓ I DESENVOLUPAMENT A L'EMPRESA

1. Introducció	309
2. Situació actual de formació a l'empresa	310
2.1. Resultats de la investigació sobre la formació a les empreses de Catalunya	310
2.2. Tipificació de la situació i les seves conseqüències	314
2.3. Normativa sobre la formació a l'empresa	317
3. Cap a una nova enginyeria de la formació a l'empresa	319
3.1. La formació a l'empresa	319
3.2. Tipus de formació	320
3.3. Visió sistèmica del procés de formació	321
3.3.1. Els objectius a aconseguir	321
3.3.2. El procés organitzatiu	322
3.3.3. Els recursos	323
3.3.4. La retroalimentació avaluativa	323
3.3.5. Esquema d'un pla de formació	323
3.3.6. Condicions prèvies a tenir en compte	324
4. El servei de formació en l'estructura de l'empresa	324
4.1. El servei de formació en l'organigrama	325
4.2. Les funcions del servei de formació	327
Bibliografia	328

CAPÍTOL XI

PODER, CONSENS I CONFLICTE DES DE LA PERSPECTIVA SOCIOLÒGICA

1. Introducció	331
1.1. Diversos plantejaments del tema	331

1.2. Un tema clau	332
2. L'organització i el poder	333
2.1. Un concepte polèmic	333
2.2. Una tipologia del poder	333
2.3. Teoria del poder en l'organització de H. Mintzberg	334
2.4. Poder i incertesa en les organitzacions segons Croizier	334
2.5. Tipus d'organitzacions i manifestacions del poder segons A. Etzioni ..	335
3. Poder i control en les organitzacions	336
4. L'empresa com a lloc d'organització	337
5. Conflicte i empresa	338
5.1. Algunes nocions sobre el conflicte	338
5.2. Tipologia del conflicte laboral	340
Bibliografia	341

CAPÍTOL XII

EMPRESA I ENTORN: INTERDEPENDÈNCIA I INTERACCIÓ

1. Introducció	343
2. Definició d'entorn	343
3. Factors constitutius de l'entorn	345
4. Tipus d'entorn	348
5. L'entorn vist per les diferents perspectives teòriques	350
6. Possibles reaccions de l'empresa a l'entorn	357
7. Trets de l'entorn actual	359
Bibliografia	364

CAPÍTOL XIII

ELS AGENTS DE LES RELACIONS LABORALS EN L'EMPRESA

1. Relacions laborals i relacions d'ocupació: un canvi de paradigma	367
2. El model de relacions laborals a Espanya	369
3. Les organitzacions de treballadors	371
3.1. Les organitzacions sindicals internacionals històriques	371
3.2. Evolució del sindicalisme espanyol	373
4. Les organitzacions empresarials	376
4.1. Les organitzacions d'empresaris a Espanya: una aproximació històrica .	377
4.1.1. <i>El primer terç del segle XX</i>	377
4.1.2. <i>L'experiència franquista</i>	380
4.2. Les organitzacions empresarials en el marc d'un nou model de relacions laborals	381
4.2.1. <i>El model espanyol de relacions laborals</i>	381
4.2.2. <i>La configuració corporativa de l'organització empresarial</i>	382
5. La llarga travessia de la concertació social	383
5.1. Els anys vuitanta i la concertació	384
5.2. La ruptura dels acords	384
5.3. La nova concertació	384
Bibliografia	385

PRESENTACIÓ

Aquest manual universitari sobre sociologia de l'empresa desenvolupa alguns dels temes que són fonamentals per entendre l'organització empresarial des d'una perspectiva sociològica. I es diu «alguns» amb tota intencionalitat ja que una anàlisi de l'empresa, com a organització i institució social, segurament hauria d'incloure altres temes, conceptes i perspectives que no han estat recollits. Tot i així, creiem que es presenta una àmplia i exhaustiva panoràmica de l'empresa, analitzada, compresa i explicada des del «fer» sociològic.

I és aquest «fer» sociològic el que s'ha volgut transmetre a un públic no sociòleg: a lectors i lectores que, des d'altres disciplines i àrees de coneixement, però interessades en l'organització empresarial, volen aproximar-se a la visió sociològica de l'empresa.

L'obra és fruit de l'experiència docent i professional d'un conjunt de professors i professores que, des de ja fa uns quants anys, imparteixen l'assignatura de Sociologia de l'Empresa a la diplomatura de Ciències Empresarials. I és en aquest context on se situa aquest manual universitari.

Els objectius d'aquest manual, per tant, són presentar els conceptes bàsics de la sociologia, en general, i de la sociologia en particular; desenvolupar els models o formes d'organització del treball i de l'empresa, des de les visions dels clàssics fins a les noves aproximacions; situar aquests models i visions en un context històric i cultural; així com presentar alguns dels elements fonamentals a l'hora d'entendre l'organització empresarial.

L'obra s'estructura en quatre grans blocs temàtics amb els corresponents capítols.

El primer bloc de capítols desenvolupa una introducció a la sociologia: presenta tant la ciència sociològica com les seves perspectives de teoria i metodologia fonamentals (capítols I i II). S'acaba aquest bloc inicial amb el capítol III que dona compte de l'empresa com a organització i institució social.

Els capítols dedicats a les principals aproximacions a l'organització empresarial s'inclouen en el que es considera el segon gran bloc temàtic. S'inicia amb una introducció a les teories de l'organització empresarial i de les primeres aproximacions: les visions tradicionals que inclouen l'escola mecanicista i l'escola

organicista o psicologista (capítol IV). Els capítols V i VI tracten les aproximacions a l'empresa entesa com a realitat complexa (aproximació sistèmica; aproximació estratègica integrada i la simbolicoculturalista); i acaba amb les recents aproximacions que són un intent d'integrar les visions sobre l'empresa (la flexibilitat tecnicoorganitzativa i l'empresa xarxa).

El tercer bloc temàtic del llibre tracta el que es podria considerar alguns dels processos socials fonamentals a l'empresa: grups socials a l'empresa (capítol VII); processos comunicatius (capítol VIII); participació dels treballadors i treballadores i cooperació empresarial (capítol IX); aspectes de formació i desenvolupament a l'empresa (capítol X); i poder, consens i conflicte des de la perspectiva sociològica (capítol XI).

Per acabar, els dos darrers capítols s'emmarquen en el que es considera els agents socials i l'entorn empresarial. El capítol XII tracta l'empresa i l'entorn: interdependència i interacció entre empresa i context; i en el capítol XIII es dona compte, amb una aproximació molt bàsica, dels agents de les relacions laborals a l'empresa: les organitzacions dels treballadors i treballadores i les organitzacions empresarials.

Finalment, cal esmentar que aquest llibre no pretén, en cap cas, ser exhaustiu en els diferents temes que es presenten, sinó que juntament amb els aspectes bàsics i generals, intenta recollir les qüestions fonamentals que, en molts casos, estan subjectes a discussió i revisió constant.

I solament una cosa més: aquest llibre no hauria estat possible sense els nostres alumnes de Ciències Empresarials. Ells i elles, en la nostra pràctica docent de cada dia, ens enriqueixen com a docents –amb les reflexions, aportacions i discussions que fan– i també com a sociòlogues que «tafanegen» l'organització empresarial.

MÀRIUS DOMÍNGUEZ
Barcelona, gener de 2003

CAPÍTOL I

INTRODUCCIÓ A LA SOCIOLOGIA

Màrius Domínguez
Concepció Virgili

En un llibre com aquest, pensat com a manual per a aquells alumnes que, per primera vegada, es dediquen a l'estudi de la sociologia de l'empresa, és necessària una primera introducció a temes generals que doni compte de la definició i l'objecte de la sociologia com a ciència, així com de la perspectiva d'anàlisi, del paper entre les ciències socials i de la contextualització històrica que té.

Abans d'entrar en matèria creiem necessari assenyalar que donar resposta als temes plantejats suposa un esforç de reducció de la complexitat de la ciència sociològica. Tal com es veurà en el desenvolupament de les qüestions esmentades, hi ha una primera objectiu fonamental: la claredat i la senzillesa expositives pensades per a lectors/es que per primer cop s'enfronten a aquesta matèria.

1. La definició de sociologia

El terme *sociologia* el va introduir Comte el 1824 combinant una paraula d'arrel llatina (*socius*, soci, company, de què va derivar la paraula societat) i una altra de grega (*logos*, saber, coneixement). Així, la descomposició del terme ens remet a l'objecte d'estudi de la sociologia que no és altre que «l'estudi de la societat humana i, més concretament, de les diverses col·lectivitats, associacions, grups i institucions socials que formen els homes..., la dimensió social d'allò humà..., l'estructura, els processos i la naturalesa de la societat humana en general» (Giner, 1973). Per tant, la sociologia és la ciència empírica que estudia la forma, l'estructura i la dinàmica que adopten les relacions entre els éssers humans.

Vista aquesta primera definició, cal dir que si fem un recorregut per les definicions sobre quin és l'objecte de la sociologia, podrem comprovar com no hi ha unanimitat entre els diferents autors, sinó que s'apunta a una *pluralitat de sociologies*. Només per citar els clàssics, si per a Comte l'objecte de la sociologia era el descobriment de les lleis fonamentals inherents als fenòmens socials; i per a Durkheim, els fets socials; Weber troba en la interpretació del significat i del sentit de l'acció social el seu domini propi. Per tant, es pot afirmar que les definicions

de la sociologia depenen molt del punt de vista de l'autor o de l'escola teòrica que la defineixi. Així, per exemple, en la definició del professor Giner amb què s'ha iniciat el capítol es menciona l'estudi de l'estructura de la societat. Per tant, hem de notar que ja s'està prenent una posició per veure la societat, i és la de concebre-la com una estructura, això és, com un cos format per parts que es relacionen entre si.

Per consegüent, són diversos els objectes que demarquen l'àrea de la sociologia. Berger i Luckmann (1968) els resumeixen en tres: la societat amb la seva dinàmica pròpia, la societat com a producte de l'home, i l'home com a producte de la societat.

El professor Estruch (1999), en un encomiable intent de simplicitat, presenta un esquema que és molt senzill i, com ell mateix diu, «d'estar per casa», però que ens servirà com a punt de partida i d'emmarcament dels diferents temes que veurem en aquest llibre: l'objecte d'estudi de la sociologia és la societat, això és, la nostra experiència amb la gent que ens envolta.

Així doncs, la societat, com un gran complex d'interaccions socials, constitueix un «sistema d'interacció» que es converteix en l'objecte d'estudi de la sociologia (Berger, 1996). En aquesta definició de la societat hi ha quatre elements fonamentals: la persona com a ésser social; la rutinització de l'experiència; l'*altre* significatiu; i en el marc de la vida quotidiana.

Anant més enllà, s'acostuma a dir que la sociologia és la «comprensió i interpretació d'una problemàtica social específica en termes susceptibles de ser objecte de comprovacions, mesures, previsions i verificacions empíriques a partir de marcs teòrics i conceptes analítics» (Tezanos, 1990:23). En aquest sentit, comprendre una problemàtica és desxifrar el sentit latent que hi subjau —ens basem en un dels pares de la sociologia, Max Weber—, conèixer la intencionalitat de les accions socials dels subjectes. En termes més senzills podríem afirmar que als sociòlegs ens interessa saber per què la gent es comporta com es comporta en la societat, i les formes que empra per relacionar-se entre si. De la mateixa manera ho expressa Bourdieu, quan diu que la sociologia és una ciència que molesta, que dóna problemes, i ho és perquè «desvela coses ocultes i sovint reprimides» (Bourdieu, 1988:21).

Per aprofundir en la definició de la sociologia ens podríem fer una sèrie de preguntes sobre això: què?, com?, per a què?, quan? i per què? Totes aquestes qüestions han anat apareixent progressivament entre els investigadors de la societat. D'aquesta manera, una de les formes d'aproximar-nos a l'objecte de la sociologia és la d'analitzar com totes aquestes preguntes han trobat resposta al llarg del temps, tasca aquesta que es durà a terme en la resta del capítol i en el capítol següent.

Per acabar amb aquest apartat, creiem necessari plantejar, per tant, alguns dels temes centrals que més interessin a la sociologia. Entre aquests temes podem destacar:

L'estructura social

Aquest concepte parteix del supòsit que la realitat no és caòtica; al contrari, predomina l'estabilitat entre els elements que la formen.

Aquesta estabilitat no ha de ser associada a estructures rígides i estàtiques; al contrari, el caràcter dinàmic preval en la majoria dels casos. En tota societat humana pot identificar-se una estructura social amb un major o menor grau de complexitat.

El concepte d'estructura pot definir-se com un conjunt de relacions d'unitats pautades relativament estables, aquestes unitats són els actors socials que participen en el sistema social exercint rols respecte a altres actors (Parsons).

Algunes de les característiques de l'estructura social es poden resumir en les següents:

1. L'estructura és entesa com un sistema de relacions socials regulades i pautades, que prevalen respecte als individus concrets i els antecedeixen.
2. Els esquemes d'acció pautats es poden entendre com a formes de fer o d'estar que vénen socialment donades i que corresponen a uniformitats ordenades socialment.
3. Les estructures socials impliquen diferents formes estandarditzades de relacions d'ordenament, de distàncies socials, de jerarquies i de dependències d'uns individus i grups respecte a altres.
4. L'estructura general d'una societat està formada per un conjunt de subestructures, o estructures específiques, que estan interconnectades entre si de forma molt diversa.

Els grups socials

Tots els éssers humans formen part de diferents grups de molt distinta naturalesa, característiques i extensió. Aquests grups es poden definir com a unitats socials formades per persones que tenen algun tipus de relacions socials entre si, es caracteritzen per una certa estabilitat i per l'establiment d'una pertinença respecte als que s'identifiquen com a membres.

Les institucions socials

Abans de definir les institucions és necessari ressaltar l'existència d'alguns elements fonamentals de la societat que –segons Parsons– se centren en quatre components:

1. Sistemes de reproducció i socialització dels individus.
2. Estructures econòmiques, adquisitives, instrumentals i de divisió del treball.
3. Sistema de poder, d'articulació territorial i d'utilització legítima de la ciència.
4. Sistema de creences, de religió o d'integració de valors.

Per realitzar cada una d'aquestes funcions bàsiques les societats s'han dotat d'un conjunt d'institucions socials específiques, a través de les quals regulen els

comportaments dels individus i els orienten al compliment de finalitats determinades. Així, per exemple, una de les institucions socials bàsiques és la família, que compleix funcions socials insubstituïbles que van des de la procreació i la socialització primària dels fills fins a les funcions econòmiques com a unitat bàsica de consum (la llar). Aquesta institució es presenta a través de diferents manifestacions, que varien segons el seu àmbit.

Relacions de poder i d'autoritat

Qualsevol ordre social és un entramat d'autoritats (Nisbet). Aquestes relacions responen a les necessitats d'organització, coordinació i articulació social. Max Weber va definir el poder com la probabilitat d'imposar la pròpia voluntat i sigui quin sigui el fonament d'aquesta probabilitat. D'altra banda, l'autoritat (o dominació) és definida com la probabilitat de trobar obediència dins d'un grup determinat per a mandats específics. Pot ser classificada en tres tipus diferents: legal, tradicional i carismàtica.

Les classes socials

En les societats humanes la diferenciació de posicions de poder, de riquesa i de prestigi no forma part d'una lògica natural primària, sinó que s'associa a la manera en què s'han desenvolupat diferents formes d'organització; per això la desigualtat ha de ser entesa com un fenomen de caràcter històric i cultural.

Així com en altres cultures hi ha diferents models d'estratificació (per exemple, el sistema hindú de castes), en la cultura occidental el sistema de desigualtat social ha estat protagonitzat per l'existència de les classes socials.

El concepte de classe s'ha convertit en un terme referit específicament al món occidental en uns moments històrics determinats. No obstant això, hi ha hagut un altre referent sociològic dels sistemes de desigualtat i dependència que ha estat conceptualitzat amb el terme *estratificació social*. La idea que connota aquest concepte és la d'una disposició de diverses capes diferents en posicions d'infraordenació i de supraordenació.

Els rols socials

Els actors socials tendeixen a comportar-se d'acord amb uns patrons i unes pautes d'actuació establertes, això és el que es coneix amb el nom de rol. Cada rol (o paper) social implica determinades formes de comportar-se i d'actuar, i tot el món espera que els individus s'adaptin a les característiques dels seus rols.

Els rols estan caracteritzats per cinc trets bàsics:

1. Són modes de comportament estandarditzats i socialment establerts que són transmesos de generació en generació.

2. Els rols emmarquen una sèrie de normes.
3. El rol forma part d'un cercle que suposa un conjunt de relacions d'interacció concretes.
4. Defineixen camps d'acció legítima dins les competències pròpies del rol.
5. Formen part del sistema d'autoritat més ampli i impliquen l'acompliment de deures i obligacions.

L'exercici dels diversos rols implica posicions socials diferents, la qual cosa suposa que cada rol porta aparellat un estatus específic (prestigi social que s'atribueix als que exerceixen dit paper). En les societats més elementals l'estatus és adscrit (neix amb l'individu), mentre que en les societats més complexes l'estatus és adquirit (depèn dels èxits dels individus).

En les societats actuals hi ha tal diversitat de rols que és molt probable la idea d'incompatibilitat de totes les tasques socials demandades sobre un individu, això és el que es coneix com a conflicte de rols.

Processos socials i formes d'interacció

Els éssers humans estableixen relacions amb els altres mitjançant un conjunt de formes d'interacció estandaritzades; a aquestes formes les qualifiquem en sociologia de processos socials. Aquests han estat definits com les formes repetitives de conducta que es troben habitualment en la vida social, com a cadenes d'interacció dirigides a una finalitat o com a vincles que existeixen entre les persones.

Per a George Simmel les relacions entre les persones es poden classificar en diversos tipus com la subordinació, la competència, la imitació, etc. No obstant això, hi ha una classificació més general que divideix els processos bàsics en conjuntius i disjuntius. Els primers tendeixen a reforçar la integració social (cooperació i assimilació), mentre que els segons tendeixen a produir un distanciament més gran de les persones debilitant la integració (competència i conflicte).

Nisbet considera que els processos d'interacció social bàsics i universals són cinc: intercanvi, cooperació, conformisme, coerció i conflicte.

Per acabar amb aquest apartat, és interessant plantejar altres qüestions de debat en el fer sociològic (Giménez, 1995):

- a) Tenir en compte que l'objecte de la sociologia és compartit per altres ciències socials, fent necessària una posició de col·laboració interdisciplinària i complementària.
- b) Les característiques definidores de la realitat social són canviants i complexes.
- c) Els fenòmens sociològics presenten una doble vessant qualitativa i quantitativa que fa necessària una posició plural metodològicament.
- d) El caràcter sociohistòric i cultural dels fenòmens socials.
- e) L'estudiós social és objecte i subjecte amb les implicacions que té en el tema de l'objectivitat.

f) La pluralitat teòrica de la sociologia.

g) La falsa polèmica entre la pràctica teòrica i la pràctica empírica.

Qüestions aquestes a què ens aproximarem al llarg d'aquest capítol i en capítols posteriors.

2. La sociologia entre les ciències socials

Un cop s'ha definit la sociologia com a ciència social, cal situar-la i distingir-la de les altres ciències socials. I això tenint en compte la distinció entre l'objecte material i l'objecte formal que s'estableix a l'hora de parlar de l'objecte d'estudi d'una ciència. L'objecte material són els fenòmens en què està interessada la ciència, el seu camp d'estudi. I l'objecte formal és la perspectiva des de la qual s'analitzen aquests fenòmens. En aquest sentit es pot parlar d'una materialitat amb diverses formalitzacions. Així, es considera que les ciències socials comparteixen el seu objecte material (d'estudi) i es diferencien en la perspectiva amb què s'acosten a aquest objecte. Vegem-ho.

La visió comtiana que situava la sociologia en la cúspide de les ciències no ha estat mai àmpliament acceptada, tot el contrari. La sociologia és una de les ciències socials que es diferencia de la resta perquè analitza la realitat social globalment, relacionant tot el que estudia amb la societat en el seu conjunt, i no realitzant abstraccions d'algunes de les seves parts –com, per exemple, el sistema econòmic o polític, la cultura, etc. Per tant, la sociologia pretén posar de manifest la interrelació entre els diversos fenòmens que formen la realitat social, diferenciant quin és el grau de contribució de cada un d'aquests fenòmens en cada cas concret.

La sociologia es diferencia d'altres ciències socials, com són la història, l'economia i la política, perquè aquestes darreres treballen des de perspectives concretes: la història descriu l'evolució i les transformacions de la societat a través del temps; l'economia investiga els processos de producció, canvi i consum de béns i serveis; i la ciència política analitza la distribució, els canvis i els conflictes de poder dins del món social (Giner, 1973).

A més del grau de generalitat i de la seva perspectiva concreta, la sociologia es diferencia per l'èmfasi i la perspectiva que adopta en les seves anàlisis. Berger (1996) exposa en uns exemples molt aclaridors que el sociòleg pot trobar-se en la seva activitat científica amb altres «tafaners» professionals com ell, però que el sociòleg contempla l'objecte d'estudi des d'un angle de visió totalment diferent. Així, per exemple, quan analitza els conflictes en l'empresa tindrà en compte la cultura, les institucions, l'estructura social, etc., de la societat en què s'integra dita empresa. El que es vol dir és que s'ha d'entendre la sociologia com una manera de situar-se davant la realitat i d'interrogar-se respecte a aquesta. Parlar de la sociologia com a perspectiva vol dir prendre consciència i tenir molt present des d'on ana-

litzen els fenòmens socials. És el que Berger (1996) anomena les dimensions de la consciència sociològica: l'art de la desconfiança (mirar més enllà dels objectius acceptats o definits de les accions humanes); la tendència desemmascaradora (ençar-se amb allò que tots donem per fet, intentant arribar als mòbils bàsics de l'acció); no respectar intel·lectualment fets que es «donen per fets» (tot fet social pot ser estudiable); el relativisme i la visió cosmopolita (una perspectiva oberta, panoràmica i emancipada). Podem resumir-ho dient que la perspectiva sociològica és una perspectiva eminentment crítica.

Com molt bé explica Estruch (1999:14) «els científics socials tenim fama de preguntaires, i fins i tot de tafaners... les respostes de la ciència són, en el millor dels casos, fragmentàries. I per definició, sempre provisionals. Les preguntes, quan l'encerten i són pertinents, són eternes i sempre noves... Aprendre sociologia és aprendre a interrogar: a fer preguntes i a fer-se preguntes».

A més a més, cal tenir en compte que en sociologia té lloc una situació paradoxal: tothom es veu amb cor d'opinar sobre els fets socials. I això és així perquè les preguntes que es fan des de la sociologia a tothom li resulten «familiars» i conegudes: s'analitza la societat, que és alhora la societat en què vivim tots nosaltres.

Plantejades les diferències bàsiques de la sociologia amb la resta de ciències socials, cal assenyalar que a causa de la major amplitud del seu objecte d'estudi, la sociologia depèn de les aportacions de les ciències socials en forma de mètodes i coneixements teòrics, fet que ens permet concloure que la sociologia no és totalment autònoma, sinó que la proximitat i interrelació que manté amb la resta de ciències socials enriqueix l'activitat científica.

3. La sociologia com a ciència

En l'apartat anterior s'ha definit la sociologia pel seu objecte d'estudi. Però igualment es pot definir una ciència per la caracterització del seu mètode. Més i tot, el que essencialment caracteritza i constitueix un camp de coneixement en ciència és el mètode i no l'objecte.

La ciència permet adquirir coneixements sobre el món en què vivim i sobre les persones, si bé la ciència no és l'única via d'accés al coneixement ja que n'hi ha altres.¹ En aquest sentit, el coneixement adquirit científicament —elaborat i reflexiu— contrasta amb el que prové del sentit comú —espontani i irreflexiu. El coneixement científic s'identifica com una activitat on el coneixement és conscient, reflexiu, dubtat i actiu. Per tant, la diferència fonamental entre el coneixement aconseguit científicament

1. Wallace (1976) anomena tres formes de coneixement no científic: l'autoritària, que es basa en la posició social, la mística o sobrenatural, i la logicoracional, que procedeix a partir de procediments o regles de lògica formal. Estruch (1999) hi afegeix el sentit comú.

ficament i l'aconseguit no científicament radica bàsicament en la utilització d'un mètode que permet comprovar i verificar allò verídic de les simples conjetures.

Bunge (1976) argumenta que la ciència és més vertadera que qualsevol altre model no científic ja que és capaç de provar, mitjançant la contrastació empírica, la seva pretensió de veritat alhora que posa de manifest les seves deficiències per intentar corregir-les convertint-les en més adequades. Ara bé, ni la veracitat ni la naturalesa de l'objecte d'estudi són elements fonamentals que distingeixen el mètode científic d'altres, sinó que les seves diferències fonamentals provenen del procediment que s'ha seguit, del mètode.

La investigació empírica convenientment guiada per la teoria és el que permet ampliar el patrimoni del coneixement científic. La sociologia es constitueix com a ciència en el moment en què es distancia del coneixement vulgar, del sentit comú. Com molt bé explicita Berger:

«... la major part del temps el sociòleg es mou en sectors d'experiència que són coneguts tant per a ell com per a la majoria de la gent dins la seva societat. ... La fascinació de la sociologia radica en el fet que la seva perspectiva ens fa contemplar des d'un nou punt de vista el mateix món en què hem passat tota la nostra vida... Com a homes que són, els sociòlegs també procuren separar els seus coneixements professionals dels seus assumptes diaris. Però aquesta és una gesta molt difícil de dur a terme a dreta llei.» (1996: 38)

En aquest sentit, la pregunta clau no és tant quin és l'objecte d'estudi, sinó de quina manera puc conèixer. El mètode científic constitueix l'element essencial de tota ciència: «on no hi ha mètode científic no hi ha ciència», diria Bunge (1976:29).

Tot i que en el capítol següent s'explicarà el mètode científic, cal que ens aturem en les qüestions bàsiques de la sociologia com a ciència, plantejant alguns dels elements que identifiquen la sociologia com a ciència social, reconeixent la naturalesa de l'objecte i del mètode.

Intentar argumentar la científicitat de la sociologia en aquestes pàgines és molt agosarat. I no solament perquè supera l'objectiu d'aquest llibre i per l'extensió que això suposaria, sinó fonamentalment perquè constitueix una qüestió oberta i en permanent debat en filosofia de la ciència i objecte de tractament i revisió en sociologia del coneixement científic.

De manera general podem afirmar que la ciència és una forma de coneixement específica que pretén aconseguir una explicació dels esdeveniments del món de l'experiència humana. Així s'expressa Wallace (1976) precisant que la ciència és una forma de generar enunciats d'aquest món de l'experiència i de contrastar-ne la veritat.

Des dels orígens de la sociologia i fins als nostres dies s'ha pogut constatar una estreta relació entre la disciplina sociològica i el model de ciència dominant en les altres ciències, sobretot en la ciència natural (especialment amb relació a la ciència «exacta» de la física i la biologia). Aquesta darrera, històricament s'ha presentat

no solament com un model de ciència possible, sinó com «el» model que garanteix el coneixement científic. Davant d'aquesta situació, el debat consegüent que s'ha plantejat en la sociologia es mou en dos plans: el de reconèixer aquest model únic i elaborar una epistemologia concorde, o bé reconèixer l'especificitat del coneixement sociològic tractant d'elaborar el seu propi model de ciència i els seus criteris d'objectivitat i de l'explicació sociològica.

Com recorda Giménez (1995), Bacon i Descartes van ser els qui es van plantejar les primeres qüestions referents al mètode, de forma expressa i sistemàtica. Francis Bacon el 1620 va establir els fonaments teòrics de la ciència moderna en reconèixer l'existència dels coneixements científics pròpiament dits, d'un mètode que generaria coneixements nous i d'uns recursos materials i humans que els farien possibles. La proposta metodològica de Bacon consisteix a iniciar el coneixement a partir d'una observació acurada i exhaustiva, de què es derivaran les generalitzacions i les teories. Per tant, l'observació dels fets, mètode empíric, proporciona el coneixement vertader. La seva insistència en l'experimentació i en la inducció significaven el rebuig del model aristotèlic basat en l'argumentació i el sil·logisme.

Descartes, per la seva banda, va defensar una concepció radicalment diferent: enfront de l'empirisme i l'inductivisme de Bacon proposa el racionalisme i el deductivisme. Defensa que els sentits no ofereixen una base segura per al coneixement i, per tant, s'ha d'iniciar el procés de coneixement a partir del pensament. Des d'aquesta posició, només és vertader tot allò que el coneixement "coneix" clarament i distintament.

Si bé aquestes dues posicions van originar una polèmica durant molts anys, cal assenyalar que ni l'inductivisme ni el deductivisme han estat emprats d'una forma exclusiva i única i tal com diu Beltran (1986), la ciència sempre s'ha elaborat en un procés d'interacció entre empirisme i racionalisme.

El model de ciència derivat de la il·lustració i que s'imposa durant el segle XIX es concep com un acte de coneixement en què el subjecte es contempla com a observador extern. Això és, el no-reconeixement del subjecte que coneix centrant-se en com conèixer l'objecte, l'ordre natural donat, mitjançant l'exercici de la raó. Es desenvolupa i consolida la idea que el coneixement és aquí, i que el coneixedor pot o no adquirir un coneixement, però que és preexistent en temps i espai. La ciència natural (i una societat racional i científica) s'imposa com a model de coneixement objectiu, lliure de valors, destinat a la seva acumulació; s'erigeix com a criteri que defineix el que és científic. I és en aquesta ciència natural on les ciències socials han anat a mirar-se.

En la primera dècada del segle sorgia l'anomenat Cercle de Viena. R. Carnap n'és el més destacat representant el qual, des d'una posició de defensa del mètode experimental hereva de la tradició empirista, formula els principis del positivisme lògic i proposa la utilització del terme *empirisme lògic*. Aquest corrent suposava l'existència d'una sola ciència, i, per tant, la seva unitat amb un llenguatge intersubjectiu i universalment vàlid, i que havia de ser el de la física (Cardús, 1999). Aquest

fisicalisme radical, en un segon període, es matisarà considerant que la veritat és inatrapable (substituint-se la verificabilitat absoluta per la relativa) i que en ciència cal conformar-se amb la noció de probabilitat. De manera que veritat i falsedat només són casos límit ideals.

Les dues alternatives, anteriorment expressades, a la formació del coneixement científic (racionalisme-deducció i empirisme-inducció) troben en Popper una síntesi per mitjà del mètode hipoteticodeductiu. Aquest considera que la inducció (suposar que n'hi ha prou amb l'observació empírica dels fets per poder obtenir inferències inductives que proporcionin un increment en el contingut del coneixement) com a mètode científic ha estat insuficient i que cal abandonar-lo. Per tant, el mètode hipoteticodeductiu ha de partir d'unes hipòtesis teòriques que s'han de sotmetre a la prova empírica. Ara bé, la gran novetat és que aquesta prova empírica de la teoria sempre serà una prova negativa: els enunciats són conjectures que necessiten la comprovació empírica però, com que és impossible pretendre la comprovació de tots els casos possibles que hi ha sota una hipòtesi científica, no es pot optar per la verificació, sinó per la falsació. La falsació suposa el reconeixement que sempre és possible trobar alguna prova empírica que contradigui una teoria. Per tant, l'experimentació no pot verificar una teoria, únicament pot refutar-la, falsar-la; les dades empíriques no permeten afirmar amb caràcter universal i definitiu, però sí poden negar la validesa d'una teoria. En el seu llibre *La lògica de la investigació científica* (que data de 1934), Popper afirma que «la base empírica de la ciència objectiva no té res d'absoluta» (Popper, 1973:106). El que realment li proporciona caràcter de científicitat és la solidesa o la fortalesa hipoteticodeductiva de la teoria, la seva capacitat per ser rebatuda per l'experiència. Això és «... la seva falsabilitat...; i el fet que totes les proves d'una teoria siguin moltes altres temptatives de refutar les prediccions que es desprenen d'aquestes, ens subministra la clau del mètode científic» (Popper, 1967:369-370). En aquest sentit, proposa la prova de l'assaig i error, de la conjectura i la refutació: «les teories científiques es converteixen en conjectures audaces que seran abandonades només si entren en conflicte amb posteriors observacions» (Popper, 1967:58). Per tant, les teories són conjecturals: no abasten la totalitat de la realitat de forma absoluta i categòrica, sinó que únicament permeten aproximar-s'hi mitjançant sistemes hipotètics. D'aquesta manera la ciència deixa de ser un coneixement segur per convertir-se en un saber hipotètic, passa de ser inductiva a ser deductiva.

Tot i així, encara va més enllà ja que argumenta que no és possible la refutació d'una teoria en sentit estricte, ja que les troballes obtingudes empíricament sempre poden qüestionar-se. Per tant, mai es pot afirmar que una teoria sigui vertadera, sinó només que és superior o inferior a altres, depenent de si supera o no les proves de comprovació que falsejaren altres teories. En definitiva, el que caracteritza la ciència actual no és la pretensió d'aconseguir un coneixement vertader, sinó obtenir un coneixement rigorós i contrastable.

Els plantejaments de Popper van ser aprofundits per alguns dels seus deixebles: principalment, Lákatos i Kuhn. Lákatos, a partir de la seva proposta del *falsacionisme refinat o sofisticat*, afirma que a partir de l'evidència empírica disponible, s'ha d'especificar sempre la probabilitat de qualsevol hipòtesi: per cada teoria científica es tracta d'«especificar els fets que la confirmen i la probabilitat de la teoria davant d'aquests fets» (Lákatos, 1975:208). Llavors, la veritat ja no és absoluta, sinó merament probable, encara que el coneixement continua sent comprovable. El criteri de falsabilitat de Popper no és el criteri per substituir un coneixement, sinó l'existència d'un altre amb més capacitat d'explicació. Per tant, l'acceptació d'una teoria depèn ara de si té, respecte a altres teories predecessores o rivals, un contingut empíric provat que faciliti el descobriment de fets nous. Aquestes noves teories, més potents, reemplacen les anteriors, i és així com progressa el coneixement científic: per mitjà de *desplaçaments progressius degeneratius* dels problemes o successions de teories científiques i partint d'un programa d'investigació que s'esbossa al principi. Per tant, d'acord amb si porten o no al descobriment de fets nous, *els programes d'investigació* poden ser progressius o degeneratius. L'adequació d'aquests programes obeeirà als problemes empírics significatius que puguin resoldre, així com als problemes conceptuals o altres anomalies que generin.

En conseqüència, per a Lákatos «les revolucions científiques consisteixen que un programa d'investigació en reemplaça un altre –superant-lo de manera progressiva» (1974:209).

La crisi del positivisme lògic que es va iniciar amb aquestes crítiques va consolidar-se amb la publicació, el 1962, de l'obra de Kuhn *L'estructura de les revolucions científiques*.

Kuhn argumenta que l'avenç de la ciència no es produeix ni per verificació ni per falsació de les teories existents, sinó per la *substitució* del model explicatiu o *paradigma* vigent per un altre paradigma posterior. I això succeeix quan «el fracàs persistent per obtenir la solució d'un problema important hagi produït una crisi. I, fins i tot, llavors, només es produeix després que el sentiment de crisi hagi produït un candidat alternatiu al paradigma» (1971:225). D'aquí, la seva caracterització de l'activitat científica com a recerca de solucions substitutives als paradigmes en crisi, a través de discontinuïtats i èpoques rupturistes que constitueixen veritables revolucions científiques.

Si Lákatos introdueix el concepte dels programes d'investigació, Kuhn encunya el terme de *paradigma*, en un primer moment definit com a «realitzacions científiques universalment reconegudes que, durant cert temps, proporcionen models de problemes i solucions a una comunitat científica» (1971).

Sobre aquest punt el mateix Kuhn reconeix en una obra posterior, *La tensió essencial* (1983), editada el 1977, la proximitat del terme de paradigma o «matriu disciplinària» a allò que «comparteix» una, i només una, «comunitat científica» (1983:318). Especifica que allò que aquestes comparteixen inclou, entre d'altres elements, les «generalitzacions simbòliques», és a dir, les «expressions emprades sense qüestionament pel grup..., els components formals», també inclou els «models»,

entesos com les «analogies preferents» o, si és el cas, «d'una ontologia»; finalment, també els «exemplars», amb què es refereix a les «solucions de problemes concrets acceptades pel grup com a paradigmàtiques en el sentit usual del terme» (Kuhn, 1983: 321-322).

Aquesta ambigüitat que Kuhn intenta trencar amb aquest aclariment, és una de les limitacions que Ritzer ha trobat respecte al primer text de l'autor, i proposa com a alternativa la definició següent:

«Un paradigma és una imatge bàsica de l'objecte d'una ciència. Serveix per definir el que s'ha d'estudiar, les preguntes que cal respondre, com s'han de respondre i quines regles cal seguir per interpretar les respostes obtingudes. El paradigma és la unitat més general de consens dins d'una ciència i serveix per diferenciar una comunitat científica (o subcomunitat) d'una altra». (Ritzer, 1993b: 436)

A partir d'aquesta definició i de les idees de Kuhn, resulta lícit afirmar que la sociologia és una d'aquelles disciplines en què no hi ha un paradigma universalment compartit; fins i tot és poc probable que aquest existeixi algun dia. Per això convé recordar com Kuhn distingia tres trets bàsics que permeten diferenciar entre paradigmes: el tipus de problemes a resoldre/estudiar; la concepció particular sobre la ciència i el/s mètode/s a seguir per a la consecució del coneixement científic; i la visió de la realitat (1971). El tema de la ciència sociològica com a multiparadigmàtica es desenvoluparà en el capítol següent.

En aquest context, Kuhn concedeix gran importància als components sociohistòrics de la ciència i rebutja l'*acumulació*, el *verificacionisme* i el *falsacionisme* empíric. Al contrari, introdueix el *relativisme sociohistòric* en la concepció de la ciència: mai podem tenir plena seguretat que un determinat coneixement sigui científic, sinó que les teories sempre són provisionals. La seva acceptació depèn de l'acord o consens dels científics i que no existeixi cap evidència que la contradigui. Així mateix, són les *revolucions científiques*, no el progrés acumulatiu de coneixement, les que provoquen el progrés científic.

Un altre autor, Feyerabend, qüestiona no solament les teories, sinó també la pròpia existència d'un únic mètode científic fix i establert. Situant-se en l'*anarquisme metodològic* va més enllà en defensar que les teories no poden ser provades ni refutades de forma concloent; es manifesta contrari a les regles metodològiques fixades: «totes les metodologies tenen limitacions pròpies i l'única regla que resta en peu és que tot val» (Feyerabend, 1981:296). Al contrari, defèn les interpretacions naturals i el coneixement del sentit comú, fet que el porta a propugnar la *contrainducció*: la contradicció sistemàtica de les teories i dels resultats experimentals que es consideren ben establerts.

En la mateixa posició es troba Phillips ja que es caracteritza per discrepar dels supòsits metodològics de la ciència positiva d'una manera radical i per proposar l'abandonament del *mètode* i de la comunitat científica que el practica: «Intentem mirar

el món amb els nostres propis ulls, i no a través d'instruments científics que amb freqüència enterboleixen la nostra visió» (Phillips, 1973:114).

Des de posicions no radicals, també es transmet el qüestionament de la concepció tradicional del mètode científic. Com apunta Alvira «no existeix avui un sol sociòleg que accepti l'esquema del mètode científic –mètode hipoteticodeductiu– plenament i sense dubtes. No coincideix ni amb el que fan els científics en les ciències físiques o naturals, ni de bon tros amb el que fem els sociòlegs» (1992b:59-60).

Arribats en aquest punt, podríem preguntar-nos si la sociologia és realment una ciència. Giner respon categòricament que sí: «la sociologia és una ciència perquè compleix amb el sentit bàsic del que el vocable llatí *scientia* expressa: saber objectiu i racional de la realitat... També perquè reuneix les condicions mínimes d'empirisme, teoria, obertura, neutralitat ètica i crítica que de tota ciència s'exigeix» (1973:20).

Tal com s'ha explicitat anteriorment, és, doncs, el mètode el que distingeix la ciència d'una altra forma de coneixement, la capacitat que té d'explicar la realitat d'acord amb uns principis logicoempírics, acceptats per la generalitat de la comunitat científica de referència. Quant a la seva científicitat, seguint Gibson (1982), les característiques serien: abstracció, generalitat, observació experimental o evidència empírica, neutralisme ètic i objectivitat. I d'acord amb Bottomore (1992), el coneixement sociològic és científic per tres raons: s'ocupa de fets (no de judicis de valor), aporta proves empíriques de suport de les afirmacions i és objectiu.

Amb tot cal reconèixer que no hi ha acord unànime respecte a aquests criteris de suposada científicitat, concretament en els aspectes relacionats amb l'objectivitat o neutralitat ètica, al costat dels problemes d'interacció i de mesura. Així per exemple, els teòrics crítics admeten que la sociologia sigui una ciència, però en neguen l'avalorisme. Tracten d'arribar a la veritat, però mitjançant el reconeixement dels valors: la ciència ha de descobrir el que hi ha darrere dels fets, operant mitjançant l'autoreflexió: «L'objectivitat de la investigació empírica no és, generalment, sinó l'objectivitat dels mètodes, no del que investiga» (Adorno, 1973:84).

O bé, com han posat de manifest diversos autors, el fet que l'home sigui alhora objecte i subjecte de coneixement, dificulta l'objectivitat en les ciències socials (Piaget, 1982).

Bruyn (1972) fins i tot prefereix no polemitzar amb el tema de l'objectivitat i assenyala com a instàncies genèriques en què ha d'assentar-se l'adequació del coneixement científic l'existència de coherència teòrica, la correspondència empírica i el consens per experiència.

Sobre això, en general es reconeix la influència dels valors en el que podríem anomenar les decisions inicials: l'adopció de criteris fonamentals i el tema de la investigació. Ara bé, el que provoca la polèmica és l'acceptació d'aquests valors en el contingut dels enuncisats socials científics. En aquesta línia, Weber ja exposava que els valors podien ser útils en la investigació com a instruments de selecció del coneixement; Myrdal (1970), Gouldner (1973), Manheim (1958) entre d'altres,

recomanen als investigadors explicitar aquells valors de què no es poden alliberar. I això, en el sentit que els valors no introdueixen biaixos en la investigació quan assenyalen problemes, sinó quan prejutgen solucions (Nagel, 1974; Kaplan, 1964...). Això ens porta a afirmar que la sociologia ha de desenvolupar aproximacions teòriques que puguin ser verificades científicament, i de rellevància en l'explicació de la realitat social. Al costat de la necessitat de ser el menys parcial i el més objectiva possible si pretén que les seves troballes tinguin credibilitat i reconeixement per part de la comunitat científica en general.

Així mateix, cal tenir present que tot coneixement és condicionat: conèixer implica seleccionar i, per tant, ometre; cap coneixement pot pretendre ser completament objectiu (Beltran, 1988). L'activitat científica és per definició una activitat social, és una pràctica de saber i una pràctica de poder (Ibáñez, 1986). Tot procés de producció de coneixements és un procés d'interpretació, de producció simbòlica, comprensible a partir del subjecte que el desenvolupa i de la mútua implicació subjecte-objecte. El procés d'investigació científica consisteix a reemplaçar l'objectivitat de l'objecte per l'objectivitat dels fenòmens en tant que realitat copsada pel subjecte, al punt de vista des de i amb el qual es capta l'objecte. L'objectivitat s'entén així com objectivació, és un producte conquistat i construït, una objectivitat que ara seria menys absoluta i més contingent i relativa.

Ara bé, si no volem caure en pràctiques subjectivistes i individualistes, al mateix temps es requereix que el coneixement sigui comunicable, i per a això és possible establir determinats criteris o controls de procediment metodològic.

Bourdieu (1988) ens suggerirà que la construcció del fet científic exigeix un procés que primer planteja una fase objectivista, de ruptura amb les prenocions inherents al discurs conscient dels agents, i en un segon moment introdueix una fase subjectivista que reintrodueix el punt de vista, la perspectiva des de la qual es coneix, ambdues interrelacionades.

Del que es voldria donar garantia és que la sociologia, com a estudi sistemàtic de les societats humanes, de la dinàmica de les relacions socials, fonamenta la seva tasca en la conjugació entre teoria i empíria a través del treball de la investigació sociològica, una investigació que es planteja com a exercici de reflexió crítica, que s'elabora amb «imaginació sociològica» i que és practicada amb rigor metodològic.

Per acabar amb aquest apartat, el conjunt de punts desenvolupats permeten emmarcar i definir les característiques que té la sociologia com a ciència (Giner, 1973:19-22):

1. És empírica perquè el conjunt dels coneixements que té provenen originalment d'observacions fetes sobre la societat concreta.
2. És teòrica ja que, com a conjunt de proposicions lògiques, universalitza i integra les conclusions parcials que la recerca empírica aporta, produint generalitzacions, interpretant i interconnectant dades i establint hipòtesis que hauran de ser posades a prova en recerques posteriors.

3. És oberta, és a dir, no dogmàtica en el sentit que totes les proposicions de la sociologia poden i han de ser reexaminades, subjectes a dubte metòdic i comprovades davant de nova experiència.
4. És acumulativa.
5. La metodologia que empra és moralment neutra.
6. És una crítica de la societat.

4. La sociologia en el context històric

Creiem necessari en aquest capítol d'introducció a la sociologia situar-la en el context històric ja que el context social configura profundament el naixement de la sociologia. En aquest cas, tant la Revolució Francesa com la Industrial, provoquen la caiguda de l'Antic Règim i l'inici d'un nou ordre social: neix el capitalisme i l'estat liberal, nou ordre que necessitava un nou sistema de coneixement, diferent del metafísic i del teològic, que fins llavors havia imperat. És durant aquesta etapa històrica que es desenvolupa una nova cosmovisió respecte a la realitat social i el paper que hi té l'ésser humà.

En aquestes consideracions històriques i en l'ampli període de crisi que es va obrir amb la Reforma Protestant i va culminar amb l'adveniment de la Revolució Industrial, van existir circumstàncies que van permetre el sorgiment gradual de la sociologia pròpiament dita: el desencadenament de períodes de crisi que acompanyen el principi de l'adveniment de la societat industrial i el brot en aquests períodes d'ambients intel·lectuals idonis –els il·lustrats del segle XVIII.

En aquest context és on se situa l'argument que la sociologia neix amb la modernitat, referint-se a l'era que sorgeix amb el projecte il·lustrat i el seu triomf revolucionari de 1789. Aquest període, amb poques paraules, viuria una sèrie de novetats i seqüeles majoritàries: la liquidació de l'aristocràcia com a poder dominant organitzat i la substitució per una burgesia urbana, comercial i industrial amb la consegüent transformació profunda dels antics mecanismes de dominació –llinatge, prebenda, tradició...– per altres; el liberalisme com a nord polític i que veuria créixer paral·lelament, en l'esfera administrativa, un ímpetu centralitzador i racionalitzador; la cosmovisió científica i racionalista que pretén aplicar a la societat els mateixos criteris de científicitat que tan bons resultats donaven en tots els camps –criteris que havien d'acollir-se als pressupòsits de la ciència moderna fundada per Galileu i Kepler– i que pretenien erigir una ciència de la societat, ciència racional, secular i autodistanciada de la tradició filosòficosocial, la fita de la qual és la consecució d'un discurs autònom de la societat sobre si mateixa.

El resultat de tots aquests processos socials, amb ritmes i duracions temporals molt variables i amb una profunda interrelació entre processos, és un gran canvi social que origina una nova forma de societat.

Fins aleshores estàvem davant d'una societat tradicional i majoritàriament rural caracteritzada per les relacions de comunitat (relacions de gran proximitat social) en la qual els seus membres viuen del treball al camp o en molt petites manufactures de tipus artesanal. Una societat que està regida per dictats emanats de la monarquia, la tradició i la religió.

Posteriorment, els trets distintius de la nova societat destaquen aspectes com el desplaçament de la religió com a font d'explicació de la realitat per la ciència (el coneixement objectiu, racional i basat en l'experiència observable), que dóna lloc al procés de secularització. Així mateix, neix una nova forma d'organització política caracteritzada per la divisió de poders i la participació, encara que indirecta, de la ciutadania en la presa de decisions polítiques: la democràcia liberal. Es produeix un auge de l'individualisme, que dóna lloc al predomini de les relacions associatives (relacions amb finalitats no afectives) enfront de les comunitàries preponderants en el període anterior.

El treball passa a desenvolupar-se en grans fàbriques (industrialització) on es produeix una concentració de treballadors en zones geogràfiques molt concretes (urbanització), enfront de la societat agrària i rural anterior. La divisió social del treball i les noves formes de desigualtat social típiques del capitalisme donen lloc a una estructura social en què la *classe social* –amb la burgesia i el proletariat com els dos grups principals– substitueix els estats del feudalisme. Amb això, el conflicte interclassista cobra una rellevància fonamental per entendre l'estructura i la dinàmica socials.

A més, la Revolució Industrial produeix un augment en les desigualtats per l'increment en la divisió social del treball. El repartiment social de les tasques de control del procés de producció i distribució de l'excedent comporten recompenses materials i simbòliques i un increment del poder en determinats grups. Apareixen noves tasques, noves ocupacions socialment necessàries que s'associen a poder, prestigi i recursos en les persones que les porten a terme. A partir d'aquest moment, la desigualtat social es fa més visible encara i dóna lloc a les primeres teoritzacions sobre aquesta. És la modificació que coneix l'estructura de classes durant aquest període la que explica en gran manera els canvis econòmics, culturals, socials i polítics que es donen durant aquest període.

Per finalitzar, profundament relacionat amb aquestes transformacions socials hi ha l'increment de la importància i de la presència de les organitzacions en la nova societat, importància que porta alguns autors a definir la nova forma social que es configura en l'època com una societat organitzacional.

En el quadre següent es presenta de forma gràfica aquest canvi social que s'associa a la modernitat (Rodríguez Ibáñez, 1992).

En aquest context, la sociologia neix com l'intent de crear una nova disciplina que des de la globalitat sigui capaç d'explicar tots aquests *processos* i la forma en què aquests s'estructuren per donar lloc a la nova societat. Més concretament, la contextualització històrica del naixement de la sociologia ens permet aproximar-nos

a dues de les preguntes que es plantejaven a l'inici del capítol: per què i per a què apareix la sociologia.

Quadre 1.1. El pas de la societat tradicional a la societat moderna

<i>Societat tradicional</i>	<i>Processos implicats</i>	<i>Societat moderna</i>
Treball al camp i artesans	Industrialització i divisió social del treball creixent	Treball a la indústria
Hàbitat rural (90 % població)	Urbanització	Hàbitat urbà (90 % població)
Comunitat (relacions de proximitat social)	Individualisme creixent	Associació (relacions instrumentals)
Monarquia absolutista	Democratització	Democràcia liberal
Normes basades en la tradició	Racionalització	Normes basades en la llei
Pensament social controlat per l'Església	Secularització	Pensament social fonamentat científicament

Font: Elaboració pròpia a partir de Watson, 1995.

En primer lloc, la sociologia apareix perquè s'han aconseguit les condicions adequades en les circumstàncies que poden conduir al seu desenvolupament com a disciplina científica: gran sensibilitat i atenció a allò social com a conseqüència dels intensos processos de canvi; unes condicions intel·lectuals adequades per a l'alliberament dels dogmes i traves en el desenvolupament de la reflexió intel·lectual, i recerca de visions «desencantades» de la realitat, més enllà d'explicacions màgiques i sacralitzades tradicionals.

I per a què va sorgir la sociologia? Doncs, a curt termini per enfrontar-se de manera «científica» a la problemàtica social que predominava a l'època (sensació d'incertesa davant els canvis produïts per la industrialització, les migracions massives del camp a la ciutat, la secularització de la societat, etc.). A mitjà i llarg termini per construir una ciència específica de la societat.

5. Relació entre sociologia general i sociologies específiques

Com ha quedat palès anteriorment, la sociologia neix amb la voluntat d'establir les explicacions dels fenòmens que formen part del seu objecte d'estudi: les múltiples interaccions que es produeixen en la societat i que tenen com a protagonistes els individus que la integren, com els grups, les organitzacions i altres col·lectivitats que formen els éssers humans en les seves interaccions. Així mateix, també s'ha presentat l'amplitud i la complexitat del seu objecte d'estudi.

Doncs bé, és aquesta amplitud i complexitat la que ha comportat que la sociologia es fragmentés en subdisciplines que han centrat el seu interès en algun àmbit concret de la realitat social. D'aquesta manera, amb el desenvolupament de la disciplina sociològica han anat sorgint *sociologies específiques*: especialitats que des de la sociologia, i, per tant, compartint les seves perspectives teòriques i metodològiques, han pretès respondre a preguntes referides a àmbits socials concrets.

Ara bé, aquesta fragmentació de la sociologia en àmbits específics en cap cas va en contra de la perspectiva global d'aquesta. Al contrari, s'ha de destacar la profunda interconnexió i complementarietat entre els diversos àmbits i fenòmens socials que afavoreix una major profunditat en les seves anàlisis i conclusions.

Tot i que en el tercer capítol s'aprofundirà en aquest aspecte en parlar de la sociologia de l'empresa i altres sociologies específiques relacionades, cal assenyalar que si revisem diccionaris de sociologia, manuals de sociologia general o els plans d'estudis de les llicenciatures en sociologia, són nombroses les especialitats o sociologies específiques que poden distingir-se. Sense ànim d'exhaustivitat i únicament d'exemple presentem en el següent quadre els grups de treball del Congrés Espanyol de Sociologia de l'any 2001.

Quadre 1.2. Grups de treball del Congrés Espanyol de Sociologia, 2001

01 Metodologia	19 Sociologia de l'educació
02 Teoria sociològica	20 Sociologia jurídica, criminologia i desviació social
03 Sociologia de la població	21 Organització i recursos humans
04 Sociologia de la família	22 Sociologia de la religió
05 Sociologia rural	23 Sociologia de la joventut
06 Sociologia urbana	24 Sociologia de la vellesa
07 Estratificació social	25 Sociologia de la cultura i de les arts
08 Sociologia del treball	26 Consum i investigació de mercats
09 Sociologia política	27 Moviments socials i acció col·lectiva
10 Turisme, oci i esport	28 Participació en les organitzacions
11 Sociologia del llenguatge	29 Sociologia i medi ambient
12 Sociologia de la salut	30 Sociologia del temps
13 L'organització i la professió militar	31 Sociologia de les migracions
14 Sociologia del gènere	32 Psicologia social
15 Sociologia de la ciència i la tecnologia	33 Sociologia del desenvolupament
16 Sociologia de la comunicació	34 Sociologia de la sexualitat
17 Benestar social	35 Prospectiva
18 Sociologia del coneixement	36 Sociologia comparativa

aquestes consideracions, el positivisme té l'objectiu d'aconseguir un saber efectiu organitzat en una sèrie de tesis sobre el coneixement i el món, destacant el valor suprem del saber científic, el mètode del qual és únic i vàlid per donar compte de qual-sevol objecte. El model que empra és el de les ciències naturals, les quals s'han d'imitar, i implica fer referència als fets tal com són, positivament, basant-se en l'observació i en les dades de l'experiència. A partir d'aquests fets es descobreixen regularitats que permeten formular lleis que regeixen els fets i que ens permeten entendre'ls a partir d'explicacions bàsicament causals, sobretot en la forma inductivoprobabilística.

El tercer supòsit, referent a la natura humana, ha de respondre a la relació entre els éssers humans i el seu entorn. En concret, és la imatge de l'ésser humà que reacciona al seu entorn –resposta mecànica– o com a iniciador de les seves pròpies accions. És el mode en què l'individu crea, modifica i interpreta el món en què es troba –determinisme/voluntarisme.

I, en darrer lloc, la resposta a aquestes qüestions anteriors determinarà l'opció metodològica, que es refereix a la forma en què l'investigador s'ocupa de descobrir allò que cadascú creu que pot ser descobert. Els conceptes *idiogràfic* i *nomotètic* provenen del grec *idios* (peculiar) i *grafos* (descriure), per al primer, i *nomos* (lleis) i *tít-hemi* (posar), per al segon. Per tant, fan referència a diferents modes de coneixement, en el sentit que el nomotètic busca establir les lleis generals, i per això el seu camp d'estudi és allò constant i repetible, mentre que l'idiogràfic busca descriure allò especial i individual, és a dir, s'aplica a entendre els fets particulars i no repetibles.

Sota aquestes consideracions, cal fer notar que els investigadors socials fan servir paradigmes per guiar els seus plantejaments epistemològics i metodològics, que, en definitiva, en determinen la perspectiva investigadora. Abans d'entrar a donar compte dels diferents paradigmes d'investigació (vegeu Kuhn), cal destacar que aquests s'han definit com un sistema bàsic de creences i d'actituds, com una visió del món compartida per un grup de científics que implica, específicament, el seguiment d'una metodologia determinada basada en assumpcions ontològiques, epistemològiques i metodològiques (Guba i Lincoln, 1994; Alvira, 1981).

Sense entrar a fons en els diversos plantejaments i classificacions sobre els paradigmes d'investigació, sí que creiem interessant plantejar l'aportació que realitzen Del Rincón *et al.* (1995) (vegeu el quadre 1.4.), ja que ens servirà com a eix vertebrador dels apartats posteriors.

A continuació caracteritzarem els tres paradigmes assenyalats a partir de les respostes que es donen a cada una de les qüestions que s'han establert:

- Positivisme (objectivista-estructuralista)
 - El supòsit ontològic dels positivistes estableix que la realitat existeix fora de la ment dels subjectes. Defensen, per tant, un realisme que creu que pot arribar a conèixer com són i com funcionen realment les coses. Recentment, els postpositivistes plantegen un realisme crític en el sentit que creuen que els arguments donats sobre la realitat han de sotmetre's a un examen crític molt ampli per facilitar-ne la interpretació. Consegüentment, l'objectiu que tenen és descobrir i

Quadre 1.4. Característiques dels paradigmes sociològics

Qüestions	Paradigmes sociològics		
	Positivista	Crític	Constructivista
Ontològica	Realista	Realista/històrica	Relativista
↓			
Epistemològica	Dualista/objectivista	Interactiva/subjectivista	Interactiva/subjectivista
↓			
Metodològica	Intervencionista	Participativa	Hermenèutica/dialèctica

Font: Lincoln (1990) citat a Del Rincón *et al.* (1995).

Nota: En aquesta figura es mostra la relació entre les tres dimensions, com la dimensió ontològica porta a l'epistemològica i com aquesta, al seu torn, condiciona una metodologia concreta que requereix unes determinades formes d'obtenir i analitzar la informació.

articular les lleis naturals que determinen els fenòmens, tant per al món social com per al natural, normalment expressades com a generalitzacions i, majoritàriament, en forma de relacions de causalitat.

- En la dimensió epistemològica, els positivistes prenen com a posició el dualisme i l'objectivisme, és a dir, assumeixen que subjecte i objecte són entitats independents. La relació amb l'objecte de coneixement és, doncs, neutral i lliure de valors, i l'objectivitat és l'ideal regulatiu, encara que sigui de manera aproximada.
- La metodologia positivista és fonamentalment intervencionista, és a dir, experimental i manipulativa, i usa hipòtesis subjectes a verificació empírica.
- Constructivisme
 - Els constructivistes parteixen d'una creença relativista de la realitat, així com d'una creença constructivista de la veritat considerada sempre com una construcció mental, experimental i socialment sustentada. Això és, la ment és activa en la construcció del coneixement; les realitats no s'exploren o es descobreixen, sinó que es construeixen socialment i experiencialment. No hi ha, per tant, una realitat única, tangible i fragmentable sobre la qual la ciència pugui convergir. Aquesta realitat existeix, però com a construccions holístiques, delimitades en el significat, «intra» i interpersonalment conflictives i de natura dialèctica.
 - La perspectiva constructivista reemplaça l'objectivisme per un subjectivisme interactiu, això és, una posició transaccional i subjectivista. Subjecte i objecte estan interactivament vinculats. Així, els descobriments són creats en el mateix procés de recerca, amb un caràcter personal, subjectiu i idiogràfic.
 - La metodologia constructivista és de caràcter hermenèutic i dialèctic, i basa les seves troballes en la interpretació consensuada que dialècticament aconseguixen investigador i investigat. Se centra en l'elaboració i la reconstrucció dels

processos socials, per la qual cosa atén tant les pròpies construccions de l'investigador com la construcció social dels actors. Això fa que els dissenys siguin flexibles i que es configuren a mesura que s'obté la informació.

- Crític

- Els investigadors crítics, quan consideren la realitat social, es decanten per un realisme històric, amb el benentès que aquella ha estat conformada per les categories dels factors socials, polítics, culturals, econòmics, ètnics i de gènere, i que després ha cristal·litzat en unes estructures preses ara com a reals i immutables.
- En la dimensió epistemològica, la posició sociocrítica és subjectivista, en el sentit que la ideologia condiona la relació entre subjecte i objecte i rebutja la neutralitat de la ciència, acceptant els valors de forma explícita i l'autoreflexió crítica en els processos de coneixement.
- La metodologia crítica és eminentment participativa, ja que pretén que les persones implicades es comprometin i s'impliquin en el procés d'investigació mateix, propiciant, d'aquesta manera, un diàleg intersubjectiu amb la finalitat de transformar la ignorància i les falses aprensions en una consciència més informada.

Es pot concloure, per tant, que la posició presa en cada una de les assumpcions relacionades amb la manera com es concep la realitat social i científica determina una major proximitat i llunyania respecte a un determinat paradigma. I al mateix temps, seguir un determinat paradigma implica optar per una determinada finalitat: explicativa, interpretativa o transformadora; i una dimensió social molt concreta: objectiva, subjectiva o dialèctica.

Aquest fet permet justificar la validesa d'utilitzar el concepte de paradigma per fer referència a les cosmovisions que tendeixen a guiar les accions dels científics.

Així doncs, com a conclusió del que hem vist fins aquí, hem de deixar clar que el pluralisme paradigmàtic ve donat per la forma de concebre el món social. Lluny de considerar aquesta pluralitat com una limitació de la disciplina, convé entendre que el pluralisme teòric és l'estat més propici per a la sociologia a llarg termini a causa de la gran quantitat de problemes socials diferents que cal que aquesta analitzi (Tezanos, 1990: 251). Així doncs, la pluralitat teòrica de la sociologia és més un avantatge que un problema. La condició és, no obstant això, que aquesta diversitat teòrica es vegi com una font de complementarietat més que de contraposició i que els paradigmes siguin vistos com a estructures obertes i dinàmiques més que tancades i estàtiques. Voldriem acabar aquest apartat defenent una posició de «construir ponts» entre paradigmes, defensant amb la tradicional confrontació entre aquests paradigmes.

Bibliografia

- ADORNO, T. W. *et al.* (1973): *La disputa del positivismo en la sociología alemana*, Grijalbo, Barcelona.
- ALVIRA, F. *et al.* (1981): *Los dos métodos de las ciencias sociales*, CIS, Madrid.
- ALVIRA, F. (1992b): «Reflexiones sobre la investigación sociológica», a MOYA, C. *et al.* (ed.): *Escritos de teoría sociológica en homenaje a Luis Rodríguez Zúñiga*, CIS, Madrid.
- BELTRÁN, M. (1992): «Cinco vías de acceso a la realidad social», a GARCÍA FERRANDO, M.; IBÁÑEZ, J. i ALVIRA, F. (comp.): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, Alianza Universidad Textos, Madrid [1986].
- (1988): *Ciencia y Sociología*, Centro de Investigaciones Sociológicas, col. Monografías, 24, Madrid, [1979].
- BERGER, P. L.; LUCKMANN, T. (1988): *La construcción social de la realidad*, Herder, Barcelona [1966].
- (1992): *Invitació a la sociologia. Una perspectiva humanista*, Herder, Barcelona [1963].
- BOTTOMORE, T. (1992): *Introducción a la Sociología*. 11a ed., Península, Barcelona [1962].
- BOURDIEU, P. (1988): *Cosas dichas*, Gedisa, Buenos Aires [1987].
- BRUYN, S. T. (1972): *La perspectiva humana en sociología*, Amorrortu, Buenos Aires [1966].
- BUNGE, M. (1976): *La investigación científica*, Ariel, Barcelona [1969].
- CARDÚS, S. (coord.) (1999): *La mirada del sociòleg*, Proa, Barcelona.
- RINCÓN IGEA, D. Del; ARNAL AGUSTÍN, J.; LATORRE BELTRÁN, A. i SANS MARTÍN, A. (1995): *Técnicas de investigación en ciencias sociales*, Dykinson, Madrid.
- ESTRUCH, J. (1999): «La perspectiva sociològica», a CARDÚS, S. (Coord.): *La mirada del sociòleg*, Proa, Barcelona.
- FEYERABEND, P. (1981): *Tratado contra el método*, Tecnos, Madrid [1974].
- GIBSON, Q. (1982): *La lógica de la investigación social*, Tecnos, Madrid.
- GIMÉNEZ, J. L. (dir.) (1995): *Lectures de Sociologia de l'Empresa*, Edicions Gràfiques Rey, Barcelona.
- GINER, S. (1973): *Sociología*, Península, Barcelona [1969].
- GOULDNER, A. W. (1973): *La crisis de la sociología occidental*, Amorrortu, Buenos Aires [1971].
- GUBA, E. i LINCOLN, Y. (1994): «Competing paradigms in qualitative research», a: DENZIN, N. i LINCOLN, Y. (ed.): *Handbook of qualitative research*, Sage, Londres.
- IBÁÑEZ, J. (1992): «Perspectivas de la investigación social: el diseño en las tres perspectivas», a: GARCÍA FERRANDO, M.; IBÁÑEZ, J. i ALVIRA, F.: *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, Alianza Universidad Textos, Madrid [1986].
- KAPLAN, A. (1964): *The Conduct of Inquiry*, Chandle, San Francisco.
- KUHN, T. S. (1971): *La estructura de las revoluciones científicas*, Fondo de Cultura Económica, México [1962].
- (1983): *La tensión esencial. Estudios selectos sobre la tradición y el cambio en el ámbito de la ciencia*, Fondo de Cultura Económica, Madrid [1977].
- LÁKATOS, I. (1974a): *Historia de la ciencia y sus reconstrucciones racionales*, Tecnos, Madrid [1970].
- LÁKATOS, I.; MUSGRAVE, A. (ed.) (1975): *La crítica y el desarrollo del pensamiento*, Grijalbo, Barcelona.
- MANHEIM, K. (1958): *Ideología y utopía*, Aguilar, Madrid.
- MYRDAL, G. (1970): *La objetividad en la investigación social*, FCE, México.
- NAGEL, E. (1974): *La estructura de la ciencia. Problemas de la lógica de la investigación científica*, Paidós, Buenos Aires [1961].
- PHILLIPS, D. L. (1973): *Abandoning Method*, Jossey-Bass, San Francisco.
- PIAGET, J. (1982): «La situación de las ciencias del hombre dentro del sistema de las ciencias», a:

- PIAGET, J. *et al.* (eds.): *Tendencias de la investigación de las ciencias sociales*, Alianza, Madrid [1973].
- POPPER, K. R. (1967): *El desarrollo del conocimiento científico. Conjeturas y refutaciones*, Paidós, Buenos Aires.
- (1973): *La lógica de la investigación científica*, Tecnos, Madrid [1934].
- RITZER, G. (1993a): *Teoría sociológica clásica*, McGraw-Hill, Madrid.
- (1993b): *Teoría sociológica contemporánea*, McGraw-Hill, Madrid.
- RODRÍGUEZ IBÁÑEZ, J. E. (1992): *La perspectiva sociológica. Historia, teoría y método*, Taurus, Madrid [1989].
- TEZANOS, J. F. (1990): *La explicación sociológica. Una introducción a la sociología*, Uned, Madrid.
- WALLACE, W. (1976): *La lógica de la ciencia en la sociología*, Alianza, Madrid [1971].
- WATSON, T. (1995): *Trabajo y sociedad*, Hacer, Barcelona [1980].